

OLOMOSHLARNING SEMANTIK-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI: KONTEKST, REFERENSIYA VA KOMMUNIKATIV MAQSAD

Mamajonova Gulnihol G'ulomiddin qizi

Ichki ishlar vazirligi Farg'ona akademik litseyi ingliz tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda olmoshlarning semantik-pragmatik xususiyatlari, ularning kontekst bilan uzviy aloqasi, referensial imkoniyatlari hamda kommunikativ maqsadni ifodalashdagi funksional ahamiyati nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Olmoshlarning ma'nosi faqat grammatik shakl va lug'aviy xususiyatlar bilan cheklanmasdan, nutqiy vaziyat, kommunikanlar o'rtasidagi munosabat, oldingi va keyingi kontekst hamda so'zlovchining pragmatik niyati orqali namoyon bo'lishi asoslanadi. Shuningdek, shaxs, ko'rsatish, so'roq va o'zlik olmoshlarining referensial hamda diskursiv imkoniyatlari o'zbek tili materiallari asosida izohlanadi. Tadqiqot olmoshlarni til tizimi va real nutq o'rtasidagi munosabatni ta'minlovchi muhim lingvistik vosita sifatida o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: olmosh, semantika, pragmatika, kontekst, referensiya, deixis, diskurs, kommunikativ maqsad, anafora, katarfora, nutqiy vaziyat.

KIRISH

Til birliklarining mazmuniy imkoniyatlarini o'rganishda semantika va pragmatika o'rtasidagi munosabat alohida nazariy ahamiyat kasb etadi. Semantika til birliklarining ma'no tuzilishini tadqiq etsa, pragmatika ushbu ma'nolarning muayyan nutqiy vaziyatda qanday talqin qilinishi, so'zlovchining kommunikativ niyati bilan qanday bog'lanishi hamda tinglovchi tomonidan qay tarzda anglanishini o'rganadi. Mazkur ikki yo'nalishning o'zaro kesishuv nuqtalaridan biri olmoshlar tizimidir.

Olmoshlar predmet, shaxs, belgi yoki miqdorni bevosita nomlamasdan, ularga ishora qilish, ularni nutqiy vaziyat bilan bog'lash va matn tarkibida o'zaro aloqadorlikni ta'minlash vazifalarini bajaradi. Shu sababli olmoshlarning ma'nosi ko'pincha alohida olingan birlik doirasida to'liq namoyon bo'lmaydi. Masalan, “U bugun keladi” gapidagi *u* olmoshining kimga ishora qilayotganini aniqlash uchun oldingi matn, suhbat ishtirokchilariga oid bilimlar yoki vaziyatga doir axborot talab etiladi.

Demak, olmoshlar semantik jihatdan nisbatan umumiy mazmunga ega bo'lsa-da, pragmatik jihatdan muayyan referentni aniqlash, axborotni taqsimlash, kommunikativ urg'uni shakllantirish va suhbat ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Ushbu holat olmoshlarni faqat morfologik yoki grammatik kategoriya sifatida emas, balki kontekstual va diskursiv faoliyat bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida tadqiq etishni taqozo qiladi.

Tadqiqotning maqsadi va metodologiyasi

Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘zbek tilidagi olmoshlarning semantik-pragmatik xususiyatlarini kontekst, referensiya va kommunikativ maqsad kategoriyalari asosida yoritish hamda ularning nutqiy muloqotdagi funksional imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasini semantik tahlil, kontekstual tahlil, pragmatik interpretatsiya, qiyosiy tahlil va diskursiv tahlil usullari tashkil etadi. Mazkur metodlar yordamida olmoshlarning mazmuniy talqini, referent bilan bog‘lanish mexanizmlari va nutqiy vazifalari o‘rtasidagi munosabatlar izohlanadi.

Asosiy qism

1. Olmoshlarning semantik tabiati va kontekstga bog‘liqligi

Olmoshlarning o‘ziga xos semantik xususiyati ularning referensial mazmuni ko‘pincha nutqiy kontekst asosida aniqlanishida namoyon bo‘ladi. Otlar, odatda, muayyan predmet yoki hodisani nomlash orqali ifodalasa, olmoshlar ushbu predmet yoki hodisaga ishora qilish orqali mazmun hosil qiladi. Biroq olmoshlarning barchasini faqat nom o‘rnida qo‘llanadigan birliklar sifatida izohlash yetarli emas. Ularning ayrimlari umumlashtirish, so‘rash, inkor etish, noaniqlikni ifodalash va mantiqiy munosabatlarni shakllantirish kabi vazifalarni ham bajaradi.

Masalan, “Bu kitob menga yoqdi” gapida *bu* ko‘rsatish olmoshi predmetning nutqiy vaziyatdagi yaqinligi yoki matnda alohida ajratilishini bildirishi mumkin. “Kim keldi?” gapidagi *kim* so‘roq olmoshi esa aniq referentni ko‘rsatmaydi, balki noma’lum referent haqida axborot olishga qaratilgan kommunikativ ehtiyojni ifodalaydi.

Shu nuqtayi nazardan, olmoshlarning semantik talqini ularning grammatik shakli, kontekstual qurshovi va kommunikativ vazifasining o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Kontekst olmoshning referentini aniqlash bilan bir qatorda, uning emotsional-ekspressiv va uslubiy imkoniyatlarini ham yuzaga chiqarishi mumkin.

2. Referensiya va olmoshlarning diskursiv imkoniyatlari

Referensiya til birligi bilan nutqiy olamdagi predmet, shaxs, hodisa yoki tushuncha o‘rtasida aloqa o‘rnatilishidir. Olmoshlar ushbu aloqani shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Ularning referensial imkoniyatlari, xususan, deixis, anafora va katarfora hodisalarida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Deiktik referensiya nutq ishtirokchilari, vaqt va makon bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Masalan, “Men sizni ertaga shu yerda kutaman” gapida *men* so‘zlovchini, *siz* tinglovchini, *ertaga* nutq vaqtiga nisbatan kelasi vaqtni, *shu yerda* esa muayyan makonni anglatadi. Bunda olmosh va ko‘rsatish birliklarining mazmuni nutqiy vaziyat bilan bevosita bog‘langan.

Anaforik referensiya oldingi matnda ifodalangan shaxs yoki predmetga qayta ishora qilish orqali shakllanadi. Masalan: “Dilshod ilmiy maqola yozdi. U maqolani konferensiyaga taqdim etdi”. Ikkinchi gapdagi *u* olmoshi birinchi gapdagi *Dilshod* antetsedentiga ishora qiladi. Ushbu mexanizm matnning yaxlitligini ta’minlaydi va takroriy nomlashning oldini oladi.

Kataforik referensiya esa olmoshning keyingi matnda ochib beriladigan mazmunga ishora qilishi bilan tavsiflanadi. Masalan: “Men buni aniq bilaman: ilmiy izlanish izchillikni talab qiladi”. Bu misolda *buni* olmoshining mazmuni undan keyin kelgan izoh orqali aniqlashadi.

Biroq referensial munosabatlarni talqin qilishda faqat grammatik shaklga tayanish har doim ham yetarli emas. Ayrim holatlarda olmoshning referenti kengroq diskurs, umumiy bilim yoki kommunikantlarning oldindan ma’lum tasavvurlari asosida aniqlanadi. Shuning uchun referensiya olmoshning ichki grammatik xususiyatlari bilangina cheklanmay, til va nutq o‘rtasidagi murakkab munosabatni ham aks ettiradi.

3. Olmoshlarning kommunikativ maqsadni ifodalashdagi roli

Olmoshlarning pragmatik qiymati so‘zlovchining axborotni qanday taqdim etishi, suhbatdoshga qanday munosabat bildirishi va muayyan nutqiy ta’sirga qanday erishishida namoyon bo‘ladi. Bir xil olmosh turli kommunikativ sharoitlarda turlicha ma’no nozikliklarini ifodalashi mumkin.

Masalan, “Siz bu masalani hal qilishingiz mumkin” gapida *siz* olmoshi rasmiy murojaat, hurmat yoki ijtimoiy masofani ifodalashi mumkin. “Sen buni juda yaxshi bilasan” gapida esa *sen* olmoshi yaqinlik, samimiylilik yoki kontekstga qarab keskin munosabatni anglatishi mumkin. Demak, shaxs olmoshlarining pragmatik talqini grammatik shaxs kategoriyasidan tashqari, ijtimoiy munosabatlar va nutqiy vaziyat bilan ham belgilanadi.

Ko‘rsatish olmoshlari ham kommunikativ urg‘uni shakllantirishda faol ishtirok etadi. “Aynan shu fikr muhim” birikmasida *shu* olmoshi muayyan fikrni boshqa ehtimoliy fikrlardan ajratib, unga alohida e’tibor qaratadi. O‘zlik olmoshi esa “U bu ishni o‘zi bajardi” gapida harakat bajaruvchisining mustaqilligini yoki boshqa shaxslar ishtirok etmaganini ta’kidlashi mumkin.

Bundan tashqari, olmoshlar nutqiy tejamkorlik, mavzuning izchilligi, axborotning ma’lum va yangi qismlarini farqlash hamda tinglovchining e’tiborini boshqarishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ularning to‘g‘ri qo‘llanishi muloqotning aniqligi va samaradorligini oshiradi. Aksincha, referenti noaniq olmoshlar matnda mazmuniy chalkashlik, ikki xil talqin yoki kommunikativ tushunmovchilikni yuzaga keltirishi mumkin.

4. Semantik-pragmatik yondashuvning nazariy ahamiyati

Olmoshlarni semantik-pragmatik nuqtayi nazardan o‘rganish til birliklarining ma’nosi tayyor va o‘zgarmas hodisa emasligini, balki muayyan nutqiy sharoitda aniqlashadigan ko‘p qatlamli mazmun ekanligini ko‘rsatadi. Bunda uchta o‘zaro bog‘liq omil muhim hisoblanadi: olmoshning grammatik-semantik xususiyati, uning kontekstual referenti va so‘zlovchining kommunikativ niyati.

Mazkur omillarni kompleks tahlil qilish olmoshlarning faqat grammatik tasnifini emas, balki real nutqdagi funksional imkoniyatlarini ham chuqurroq anglashga yordam beradi. Xususan, o‘zbek tilidagi *men, biz, sen, siz, u, bu, shu, o‘zi, kim, nima, kimdir* kabi birliklarning pragmatik imkoniyatlarini tizimli o‘rganish milliy muloqot madaniyati, murojaat

strategiyalari va matnning diskursiv tashkil topishini tadqiq etishda muhim nazariy asos bo‘la oladi.

Xulosa

Olmoshlarning semantik-pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish ularning til tizimidagi o‘rni grammatik vazifa bilan cheklanmasligini ko‘rsatadi. Olmoshlar kontekst orqali referentni aniqlash, diskursning izchilligini ta‘minlash, axborotni ixcham ifodalash va so‘zlovchining kommunikativ maqsadini ro‘yobga chiqarish kabi murakkab vazifalarni bajaradi.

Tahlillar asosida olmoshlarning semantik talqini va pragmatik funksiyasi o‘zaro uzviy bog‘liq ekanligi, referensiyaning esa nutqiy vaziyat, matn tarkibi hamda kommunikantlarning umumiy bilimlari ta‘sirida shakllanishi aniqlanadi. Deiktik, anaforik va kataforik munosabatlar olmoshlarning referensial imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim mexanizmlar hisoblanadi. Shuningdek, shaxs va ko‘rsatish olmoshlari murojaat, hurmat, yaqinlik, ta‘kid va axborotni ajratish kabi pragmatik vazifalarni bajarishi mumkin.

Shunday qilib, olmoshlarni kompleks semantik-pragmatik yondashuv asosida o‘rganish o‘zbek tilshunosligida referensiya, diskurs va kommunikativ maqsad o‘rtasidagi munosabatlarni yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi. Mazkur yo‘nalishdagi keyingi tadqiqotlarda turli nutq uslublari, janrlar va kommunikativ vaziyatlar materiallari asosida olmoshlarning qo‘llanish xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Levinson, S. C. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
3. Lyons, J. *Semantics*. Vol. 1–2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
4. Yule, G. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
5. Halliday, M. A. K., Hasan, R. *Cohesion in English*. London: Longman, 1976.
6. Mahmudov, N., Nurmonov, A. *O‘zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent: O‘qituvchi.
7. Hojiyev, A. *Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.